

The Impact of the Theory of Nadhm on Ibn Maytham Al-Bahrani's Rhetorical Approach

Original Article

Received: 2024/11/18

Accepted: 2025/02/09

Razieh Rezvani¹, Alireza Bagher^{2*} , Seyyed Babak Farzaneh¹

1. Department of Persian Language and Literature, Arabic Language and Ancient Languages and Culture, Faculty of Literature, Humanities and Social Sciences, The Islamic Azad University- Science and Research Branch, Tehran, Iran

2. Department of Quran and Hadith Sciences and Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University- Central Tehran Branch, Tehran, Iran

How to cite this article:

Rezvani, Razieh, Bagher, Alireza and Farzaneh, Seyyed Babak, 2024-2025, "The Impact of the Theory of Nadhm on Ibn Maytham Al-Bahrani's Rhetorical Approach", Arabic Literature Criticism, 15, 2 (29): pp. 35-48.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: The Theory of Nadhm (the Theory of Discipline) is a significant theory in Arabic linguistic studies, initially comprehensively stated by Abdul-Qahir al-Jurjani. Ibn Maytham Bahrani, a prominent theologian and literary scholar from Bahrain, succinctly articulated his rhetorical perspectives in the introduction to his commentary on Nahj al-Balagha. This introduction is characterized by a distinctive writing style and the systematic grouping and categorization of rhetorical issues, which first sets it apart from subsequent rhetorical works. Ibn Maytham al-Bahrani's exegesis of Nahj al-Balagha by Imam Ali (PBUH) is particularly noteworthy for its rhetorical significance among the numerous comments available. Numerous subsequent commentators of Nahj al-Balagha have referenced and utilized his work in their assessments. Although Ibn Maytham is a jurist, theologian, and Shiite mystic, he has expanded his commentary on Nahj al-Balagha to include not only theological and mystical discourse but also rhetorical subjects. He deemed a comprehension of rhetoric crucial for grasping the words of the Imam (PBUH), as he thought Imam Ali's discourse to be infused with eloquence and rhetorical prowess. A significant segment of Ibn Maytham's comprehensive introduction focuses on themes of eloquence and rhetoric, and an analysis of the style and organization of this particular piece is the subject of the current debate. Notwithstanding the numerous works on Ibn Maytham's commentary on Nahj al-Balagha, there exists no article, thesis, or book that particularly addresses the impact of al-Jurjani's Theory of Nadhm on the rhetorical segment of the introduction to this work. The majority of current scholarship has concentrated on its theological, jurisprudential, philosophical, logical, historical, and lexical dimensions. Abdul Munim Al-Sayyid Al-Shahat Rizq defended a Master's thesis entitled "The Rhetorical Issues between Ibn Maytham al-Bahrani and Ibn Sinan al-Khafaaji" at Al-Azhar University in 1421 AH / 2000 CE. This thesis juxtaposes the methodologies and stylistic approaches of these two scholars, examining rhetorical concerns such as ma'ani (semantics), bayan (expression), badi' (embellishment), their classifications, and the notion of nadhm (composition) along with its essence, elucidating both the parallels and divergences in their perspectives. This comprehensive analysis aims to address the deficiency in current scholarship by examining the potential influence of al-Jurjani's theories on Ibn Maytham's rhetorical framework, specifically on stylistic and compositional subtleties.

Methodology: This study used an analytical-descriptive methodology to examine the research problem.

Findings: Al-Jurjani characterizes nadhm (composition) as the interrelation of words with one another (Al-Jurjani, 1395: 4, Introduction). Essentially, a solitary word possesses no intrinsic superiority when examined in isolation and devoid of its syntagmatic relationships with neighboring words across diverse contexts. Nadhm is merely the deliberate coordination of syntactic meanings and their grammatical principles inside discourse. He does not regard speech evaluation as merely concentrating on the word or its meaning. According to Al-Jurjani, a word possesses equal worth, irrespective of its intrinsic musicality or tone, until it is included into a composition; only at that point can it be evaluated as superior or inferior to another word. Ibn Maytham Al-Bahrani, in explicating the intricate interrelation of phrases, cites diverse forms of badi' (rhetorical embellishments) and nazm (composition), regarding them as the most sophisticated and exemplary techniques for structuring discourse. He categorizes nazm into 21 distinct types, which encompass: mutabaqah (antithesis), muqabalah (counterpoint), muzawajah (conjugation), i'tiradh (parenthesis), iltifat (apostrophe), iqtibas (quotation), talmih (allusion), irsal al-mathalayn (proverbial expressions), laf wa nashr (envelopment), ta'did (enumeration), tansiq al-sifat (ordering of attributes), iham (ambiguity), mura'at al-nazir (associative parallelism), mad'h muwajjah (praise with multiple interpretations), muhtamal al-diddayn (double entendre), tajahul al-'arif (feigned ignorance), su'al wa jawab (question and answer), hazf (ellipsis), ta'ajjub (expression of wonder), ghuluw fi al-sifah (hyperbolic description), and husn al-ta'lil (rhetorical justification).

Discussion and Conclusion: Ibn Maytham and Abdul-Qahir al-Jurjani both highlighted the relationship between words and meaning, saying that meaning emanates from the mind. They posited that words and meanings amalgamate to create structures associated with grammatical interpretations, with each word's place being contingent upon the meanings of the preceding and following words in a sentence. Moreover, they posited that aesthetic judgment is dictated by intuition, which they contended is linked to meanings originating from the intellect. These findings and the data offered indicate that Ibn Maytham's rhetorical viewpoint, especially about the nature of writing and sentence construction, was shaped by Abdul-Qahir al-Jurjani. He also utilized Fakhr al-Din al-Razi's approach of categorizing nadhm, which was influenced by al-Jurjani's philosophy. Consequently, it may be inferred that, similar to al-Zamakhshari and Fakhr al-Razi, Ibn Maytham extensively employed al-Jurjani's Theory of Nadhm in expressing his rhetorical perspectives, illustrating the manifestations of this theory in the eloquence and rhetorical brilliance of Imam Ali's (PBUH) discourse.

Keywords: al-Jurjani, Ibn-Maytham-Bahrani, Theory-of-Nadhm-(Discipline), Commentary-on-Nahj-al-Balagha, Rhetoric.

*corresponding Author Email Address: a.bagher@iauctb.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.237613.1354

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱

تأثیر نظریه نظم جرجانی بر بلاغت‌نگاری ابن میثم بحرانی

رضیه رضوانی^۱، علیرضا باقر^{۲*}، سیدبابک فرزانه^۱

چکیده مبسوط

هدف و مقدمه: عبدالقاهر جرجانی نخستین بار نظریه نظم را به شکل کامل مطرح کرد. ابن میثم بحرانی، متکلم و ادیب برجسته بحرینی، با نگارش شرح نهج البلاغه امام علی (ع)، دیدگاه‌های بلاغی خود را به اختصار در مقدمه این کتاب آورده است. نکته مهم، در این مقدمه، روش نگارش و چگونگی طرح و تقسیم‌بندی مباحث بلاغی است که تفاوت آن با دیگر آثار بلاغی پسین با نگاه نخست آشکار می‌شود. میان شروح گوناگونی که بر نهج البلاغه امام علی (ع) نوشته شده است، شرح ابن میثم بحرانی اهمیت بلاغی قابل توجهی دارد، به گونه‌ای که بسیاری از مفسران متأخر نهج البلاغه در تحلیل‌های خود از آن استفاده کرده‌اند. ابن میثم در مقدمه شرح نهج البلاغه به مباحث کلامی و عرفانی اکتفا نکرده، بلکه مباحث بلاغی را نیز مطرح کرده است. توجه به روش نگارش و تقسیم‌بندی مباحث بلاغی، که با بسیاری از آثار بلاغی آن دوره متفاوت است، و اختصاص بخشی از مقدمه به بحث نظریه نظم نشان می‌دهد که ابن میثم از نظریه نظم عبدالقاهر جرجانی تأثیر گرفته باشد. وی درک بلاغت را برای فهم کلام امام (ع) ضروری دانسته، زیرا کلام امام را سرشار از فصاحت و تبحر بلاغی یافته است. بخش قابل توجهی از مقدمه تفصیلی ابن میثم به مباحث فصاحت و بلاغت اختصاص دارد که گفتار حاضر به بررسی سبک و ساختار این بخش از مقدمه ابن میثم پرداخته است. علی‌رغم مطالعات گوناگونی که درباره تفسیر ابن میثم بر نهج البلاغه انجام شده، هیچ مقاله، پایان‌نامه یا کتابی به‌طور خاص درباره تأثیر نظریه نظم جرجانی در بخش بلاغی مقدمه این اثر نوشته نشده و بیشتر پژوهش‌ها بر جنبه‌های کلامی، فقهی، فلسفی، منطقی، تاریخی و لغوی آن متمرکز بوده است. برای مثال، پایان‌نامه‌ای در مقطع کارشناسی ارشد در ۱۴۲۱ ق/ ۲۰۰۰م با عنوان «المسائل البلاغیة بین ابن میثم البحرانی و ابن سنان الخفاجی» از سوی عبدالمنعم السید الشحات رزق در دانشگاه الأزهر دفاع شد. این پایان‌نامه به مقایسه شیوه و سبک این دو اندیشمند پرداخته، همچنین به بررسی و مقایسه مسائل بلاغی شامل معانی، بیان، بدیع، اقسام آنها و نظم و حقیقت آن میان ابن میثم و الخفاجی و تشابه و اختلاف میان آراشان پرداخته است. این کاوش در پی تحلیل چهارچوب بلاغی ابن میثم و تأثیر نظریات جرجانی بر وی است.

روش‌شناسی: پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-توصیفی به موضوع تحقیق پرداخته و گردآوری اطلاعات با ابزار کتابخانه‌ای (یادداشت‌برداری) انجام شده است. **یافته‌ها:** جرجانی نظم را به هم پیوستگی کلمات با یکدیگر تعریف می‌کند. در اصل، بدون در نظر گرفتن روابط نحوی کلمات با واژه‌های مجاور، میان کلمات هیچ برتری ذاتی وجود ندارد. به عبارت دیگر، نظم چیزی نیست جز قصد معانی نحوی و احکام آن در کلام. از نظر وی، الفاظ جدا از موسیقی و آهنگی که دارد، ارزش یکسان دارد و تا در ترکیبی قرار نگیرد نمی‌توان ارزش و برتری آنها را مشخص کرد. همچنین، معانی نیز بر یکدیگر رجحانی ندارد و در واقع ترتیب الفاظ است که سبب ایجاد سخن‌های گوناگون می‌شود. ابن میثم بحرانی در تبیین پیوند عمیق جملات به اشکال مختلف بدیع و نظم اشاره می‌کند و آنها را از اصیل‌ترین روش‌های ساختار بندی کلام می‌داند. وی حقیقت نظم را عمل بر مقتضای علم نحو دانسته و آن را ارتباط و پیوند واضح میان الفاظ و معانی تعریف می‌کند. بر این اساس، کلمات باید در جمله با کلمات قبل و بعد از خود متناسب بوده و با توجه به معنای مدنظر قرار گیرد و تابع قوانین و اصول نحوی باشد. ابن میثم نظم را به بیست و یک نوع متمایز طبقه‌بندی می‌کند که عبارت‌اند از: مطابقه، مقابله، مزاجت، اعتراض، التفات، اقتباس، تلمیح، ارسال، المثلین، لف و نشر، تعدید، تنسیق الصفات، ایهام، مراعات النظیر، مدح موجه، محتمل الضدین (احتمال دو ضد)، تجاهل العارف، سؤال و جواب، حذف، تعجب، اغراق در صفت و حسن تلمیح.

بحث و نتایج: ابن میثم و عبدالقاهر جرجانی هر دو بر تأثیر متقابل لفظ و معنا تأکید کرده و اظهار داشته‌اند که سرچشمه معنا ذهن است. علاوه بر این، موقعیت هر کلمه با معانی کلمات قبل و بعد در یک جمله مرتبط است. آنها همچنین قضاوت زیبایی‌شناختی را با ذوق تعیین می‌کنند که آن نیز با معانی‌ای مرتبط است که از ذهن نشئت می‌گیرد. با توجه به این نتایج، روش‌ها است که بلاغت ابن میثم، به‌ویژه در باب حقیقت نظم و ساختار و ترکیب جملات، تحت تأثیر عبدالقاهر جرجانی قرار داشته است. با این حال، او به شیوه فخرالدین رازی نیز در طبقه‌بندی نظم توجه کرده که خود او تحت تأثیر نظریه جرجانی بوده است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که ابن میثم نیز، مانند زمخشری و فخر رازی، از نظریه نظم جرجانی در دیدگاه‌های بلاغی خود بهره بسیاری برده است. او جلوه‌های این نظریه را در درخشش فصاحت و بلاغت کلام امام علی (ع) به نمایش گذاشته است.

واژگان کلیدی: جرجانی، ابن میثم بحرانی، شرح نهج البلاغه، نظریه نظم، بلاغت.

۱. گروه زبان و ادبیات فارسی، زبان عربی و فرهنگ و زبان‌های باستان، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

۲. گروه علوم قرآن و حدیث و زبان و ادبیات عرب، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران

استناد به این مقاله: رضوانی، رضیه، باقر، علیرضا و فرزانه، سیدبابک، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ ش، «تأثیر نظریه نظم جرجانی بر بلاغت‌نگاری ابن میثم بحرانی»، پژوهشنامه نقد ادب عربی، ۴۸ (پیاپی ۲۹)، س ۱۵، صص ۳۵-۴۸.

*corresponding Author Email Address: a.bagher@iauctb.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.237613.1354

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

۱. مقدمه

در میان شرح‌هایی که بر نهج البلاغه امیرالمؤمنین (ع) نوشته شده است، شرح ابن میثم بحرانی از نظر بلاغی اهمیتی ویژه دارد و بسیاری از شارحان نهج البلاغه پس از ابن میثم در شرح خود بدان اشاره و از آن استفاده کرده‌اند. ابن میثم، با اینکه فقیهی مجتهد و متکلم و عارفی شیعی است، در مقدمه شرح نهج البلاغه، علاوه بر بُعد کلامی و عرفانی، به مباحث بلاغی نیز همت گماشته و برای فهم سخنان امام (ع) دانستن بلاغت را لازم دانسته است؛ زیرا سخن ایشان را سرشار از فصاحت و بلاغت می‌داند. ابن میثم بخشی از مقدمه مفصل شرح نهج البلاغه را به مباحث مربوط به فصاحت و بلاغت اختصاص داده که بررسی سبک و ساختار همین بخش موضوع بحث این گفتار است.

۱-۱. پیشینه

به‌رغم پژوهش‌های گوناگونی که پیرامون شرح نهج البلاغه ابن میثم صورت پذیرفته، تاکنون مقاله، پایان‌نامه یا کتابی درباره تأثیر نظریه نظم جرجانی در نگارش بخش بلاغی مقدمه این کتاب نوشته نشده است و بیشتر پژوهش‌ها به جنبه‌های کلامی، فقهی، فلسفی، منطقی، تاریخی و لغوی این اثر اختصاص دارد. البته پایان‌نامه‌ای در مقطع کارشناسی ارشد در ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۰م با عنوان «المسائل البلاغیة بین ابن میثم البحرانی و ابن سنان الخفاجی» از سوی عبدالمنعم السید الشحات رزق در دانشگاه الأزهر دفاع شده است. این پایان‌نامه به مقایسه شیوه و سبک این دو اندیشمند و به بررسی و مقایسه مسائل بلاغی شامل معانی، بدیع، اقسام آنها و نظم و حقیقت آن میان ابن میثم و الخفاجی و تشابه و اختلاف میان آرائشان پرداخته است. دو مورد از نتایج آن پژوهش با موضوع این رساله مرتبط است، از جمله: (۱)

ابن سنان که برخلاف ابن میثم میان فصاحت و بلاغت تفاوتی قائل نشده است، در شروط فصاحت با وی اتفاق نظر دارد؛ (۲) ابن سنان «مناسبت» را یکی از شروط فصاحت دانسته که از طریق معنا به دست می‌آید. وی در خلال این بحث به محسنات بدیعی نیز توجه کرده و آن را به دو بخش لفظی و معنوی تقسیم کرده است، اما ابن میثم فنون بدیعی را در دو بخش از کتاب بیان کرده؛ تعدادی از آنها را در بخش شروط فصاحت کلام (محسنات لفظی) بیان کرده و تعدادی دیگر را در بخش نظم و اقسام آن ذکر کرده است.

در مقاله‌ای که در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران در ۱۳۸۱ منتشر شده، محمد رادمنش به بررسی و تحلیل جنبه‌های بلاغی، ادبی و نحوی در مقدمه شرح ابن میثم بر نهج البلاغه پرداخته است. وی، با تحلیل دقیق متن مقدمه، نکات بلاغی و ساختارهای ادبی و ویژگی‌های نحوی آن را استخراج کرده و توضیح داده، همچنین نشان داده که چگونه ابن میثم با بهره‌گیری از این فنون به تبیین عمیق نهج البلاغه پرداخته است. لازم به ذکر است که پژوهش مذکور بر ساختارهای زبانی و روش‌شناسی ابن میثم تمرکز داشته و با یاری از بررسی‌های کلامی و فلسفی به بررسی چگونگی استفاده از فنون بلاغی و معانی برای بیان مفاهیم متون پرداخته است.

۲. نگاهی به زندگی و آثار ابن میثم بحرانی

کمال‌الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی از عالمان شیعه قرن هفتم قمری است. وی محدث، دانشمند، فیلسوف متبحر در علوم معقول و منقول و از بزرگ‌ترین استادان فاضل و متکلم زبردست شیعی سده ۷ق / ۱۳م است (زرکلی، ۲۰۰۲، ج ۷: ۳۳۶) که در بحرین در خانواده‌ای دانشمند در ۳۶ق زاده شد و در ۶۷۹ق درگذشت (همان؛ المهتدی البحرانی، ۱۴۱۴: ۷۸). وی در مهد علم و فقاقت

۳. جرجانی و نظریه نظم

نگاه به نظریه نظم از دیرباز مورد توجه دانشمندان بوده است. این نگاه ریشه در زیبایی‌شناسی و تاریخ اندیشه بشری دارد و در ادبیات جایگاه مهمی را به خود اختصاص داده است. بسیاری معتقدند که نظریه نظم قبل از جرجانی از سوی بزرگان بلاغت اسلامی چون سیبویه (۱۸۰-۱۴۸ق)، فراء (۲۰۷-حدود ۱۴۴ق)، ابو عبیده (۲۱۰-۱۱۰ق)، جاحظ (۲۵۵-۱۵۹ یا ۱۶۰ق)، ابن قتیبه (۲۷۶-۲۱۳ق)، مبرد (۲۸۵-۲۱۰ق)، رمانی (۳۸۴-۲۹۶ق)، خطابی (۳۸۸-۳۱۹ق)، باقلانی (۴۰۳-۳۳۸ق)، قاضی عبدالجبار معتزلی (۴۱۰-۳۲۹ق) و ابوهلال عسکری (۴۲۹-۳۴۴ق) مطرح شده، اما به دست عبدالقاهر جرجانی تکامل یافته است. به عبارت دیگر، می‌توان گفت که جاحظ اعجاز قرآن را به خاطر نظم آن می‌داند و در این باره می‌گوید: «این کتابی که نازل شده و دلالت بر صدقش می‌کند، به خاطر نظم بدیعی ماست که هیچ‌یک از بندگان خدا نمی‌توانند به مانند آن بیاورند»^(۱) (جاحظ، ۱۳۸۸: ۲۰). به تعریف نظم و فرق بین نظم قرآن و نظم سخن دیگران پرداخته و به مسئله ترکیب و نظریه نظم، که راه مهمی برای اسلوب قرآنی بود، توجه کرده است. همچنین قاضی عبدالجبار به مسئله نظم در لفظ، معنا، ترکیب و تألیف اشاره کوتاهی کرده و عبدالقاهر جرجانی پس از آنان نظم را به طور کامل توضیح داده است (الظاهر، ۱۴۲۶: ۱۳-۲۹؛ مراد، ۱۴۰۳: ۱۳۶-۱۴۹).

جرجانی هدف خود را از نظم ارتباط کلمات با یکدیگر می‌داند^(۲) (جرجانی، ۱۳۹۵: ۴ مدخل). در واقع یک کلامه به تنهایی و بدون در نظر گرفتن روابط همنشینی آن با دیگر کلمات مجاور و بنا بر حالت‌های مختلف به خودی خود هیچ‌گونه برتری ندارد؛ به عبارت دیگر، نظم چیزی جز قصد معانی نحو و احکام آن در کلام نیست. او سنجش سخن را توجه صرف به لفظ تنها یا توجه صرف به معنای

پرورش یافت و در بحرین با اشراف و نظارت پدرش علوم مقدماتی را به پایان رساند، سپس نزد استادش، علی بن سلیمان ماحوزی، به شاگردی پرداخت (افندی، ۱۴۰۱، ج ۵: ۲۲).

ابن میثم در موضوعات مختلف دارای تألیفات متعددی به شرح ذیل است:

۱. اختبار مصباح السالکین؛
۲. شرح المائة کلمة لنهج البلاغة؛
۳. قواعد المرام في علم الکلام؛
۴. مصباح السالکین (آبیزگ تهرانی، ۱۹۷۲، ج ۱۷: ۱۷۹، ج ۲۰: ۲۹۷، ج ۲۲: ۱۷۶؛ العوینانی، ۱۳۹۳: ۱۸۰؛ بحرانی، ۱۴۳۰، ج ۱: ۹۰۸؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۸، ج ۴: ۱۶۶).
- نسخ خطی و آثار یافت‌نشده عبارت است از:
  ۱. رساله في آداب البحث؛
  ۲. الاستغائة في بدع الثلاثة؛
  ۳. استقصاء النظر في إمامة الأئمة الإثني عشر؛
  ۴. رساله في الإمامة؛
  ۵. البحر الخضم في الإلهيات؛
  ۶. شرح الإشارات في الحكمة النظرية؛
  ۷. أصول البلاغة (بحرانی، ۱۴۳۰، ج ۱: ۹).

استادان مشهور ابن میثم عبارتند از: خواجه نصیرالدین طوسی، کمال‌الدین یا جمال‌الدین علی بن سلیمان بحرایی، نجم‌الدین ابوالقاسم جعفر بن حسن هذلی و ابوالسعادات اسعد بن عبدالقاهر بن اسعد اصفهانی (همان: ۱۰). همچنین علامه حلی، سید عبدالکریم بن حماد الواسطی الیثی و مفیدالدین محمد بن علی بن جهم الحلی الربعی از شاگردان برجسته او بوده‌اند (همان: ۱۱ و ۱۰).

ج) سوم همان جایگاهی که ذهن دستوری ما برای واژه‌ها در نظر می‌گیرد، مانند جایگاه فاعل، مفعول، مبتدا و خبر ... (معانی نحو).
 به نظر جرجانی، پیوند میان معانی مرتب شده در ذهن گوینده متناسب با حالت درونی و چگونگی واکنش‌های عاطفی‌اش مشخص می‌شود و گوینده باید از آن آگاه باشد (همان: ۲۹۳؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۸، ج ۱۷: ۶۹۹). او ضمن ایمان به کارایی عقل در ادراک دقایق و رموز یاد شده بر اهمیت ذوق تأکید می‌کند و آن را برای تشخیص کلام نیکو از کلام پست ضروری شمرده (ضیف، ۱۹۶۵: ۱۸۸)، در زیبایی سخن، داور قرار می‌دهد. جرجانی ذوق را به الفاظ وابسته نمی‌داند، بلکه به نظم معانی مرتبط دانسته و معانی را، بر پایه ذوق، دگرگون‌پذیر می‌داند. درحقیقت، نظم الفاظ تابع معنایی است که در ذهن پذیرفته می‌شود. بنا بر گفته وی، شخص را ملکه و قریحه و ذوقی باید تا بتواند بر دقایق زیبایی بیانی در نظم سخن آگاهی یابد و پرده از پیش او کنار رود و حجاب ضخیم از پیش رویش برداشته شود (جرجانی، ۱۳۹۵: ۵۴۷).
 نجاج الظهار در کتاب خود به این نظریه و تقسیم اقسام سه‌گانه آن اشاره کرده که عبارت است از: الف) ترتیب معانی در روح بر اساس افعال ذهن و اندیشه. ب) مراعات سیاق و جایگاه آن در ترکیب. ج) به معانی دستور و زبان و نحو توجه کند (الظهار، ۱۴۲۶: ۳۵ — ۵۸). بنابراین نظریه نظم عبدالقاهر را می‌توان به سه محور اساسی تقسیم کرد:
 الف) مفهوم تحت‌اللفظی واژه‌ای که خارج از جمله و کلام است (معنای اولیه).
 ب) معنای ثانویه (معنی المعنی) که در مورد تشبیه، مجاز، کنایه و استعاره صدق می‌کند.
 ج) معانی نحوی و در نهایت داشتن فکر سلیم و ذوقی که بتواند آگاهی بر زیبایی بیانی نظم را داشته باشد.

تنها نمی‌داند، زیرا لفظ جدا از موسیقی و آهنگی که دارد، ارزش یکسان دارد و تا در ترکیبی قرار نگیرد نمی‌توان آن لفظ را از لفظ دیگر بهتر دانست (همان: ۵۱ — ۵۲؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۸، ج ۱۷: ۶۹۹).
 از نظر جرجانی معانی نیز چنین است؛ یک معنا بر معنای دیگر برتری ندارد و آنچه باعث به‌وجود آمدن سخن گوناگون می‌شود، چگونگی ترتیب صورت الفاظ و ساختار است: «و آگاه باش که نظم چیزی نیست جز آنکه کلام خویش را به‌گونه‌ای بیاوری که مطابق با مقتضای دانش نحو باشد و در تألیف سخن به قوانین و اصول این دانش گردن نهی و شیوه‌های آن را بشناسی و از آن تجاوز نکنی و قوانینی را که بیان شده زیر پا نگذاری»^(۳) (جرجانی، ۱۳۹۵: ۸۱). زیرا ما آنچه را ناظم و خالق اثر در پی آن است نمی‌دانیم، مگر حالت‌های مختلفی را که برای بیان یک معنا وجود دارد. بنابراین، جرجانی تأکید می‌کند که نظم کلام مطابق علم نحو و در چهارچوب قوانین نحوی و اصول آن بایستی جاری شود. منظور از قوانین نحوی فقط احکام دستوری نیست، بلکه نگاه وی به جمله و ارتباط واژگان با هم بسی عمیق‌تر و ظریف‌تر است و آن قوت تأثیر زیر و زبرهای ظریف جمله در جان شنونده است که از آن به بُعد نفسی و ذهنی کلام تعبیر می‌کند. جرجانی هدف اصلی خود را از نحو در حوزه بلاغت کلام عنوان می‌کند: «نظم یعنی رساندن معانی نحو [یعنی دستور زبان] که منبع و سرچشمه بلاغت است»^(۴) (همان: ۵۲۵). جرجانی اصطلاح معنا را در سه مفهوم به کار برده است:
 الف) مفهوم تحت‌اللفظی و بی‌واسطه واژه‌ای که خارج از چهارچوب جمله و کلام است (معنای اولیه).
 ب) معنایی که در پس معنای تحت‌اللفظی است و به واسطه تشبیه، مجاز، استعاره و کنایه و ... به ذهن مخاطب منتقل می‌شود (معنای ثانویه).

۴. تأثیر نظریه نظم بر بلاغت‌نگاری ابن میثم

۴-۱. حقیقت و وجوه نظم

ابن میثم در مقدمه خود در بخش الجملة الثانية در ارتباط با حقیقت نظم و اقسام آن سخن می‌گوید. وی حقیقت نظم را عبارت از سخن و کلام به طریقی می‌داند که مقتضای علم نحو و عمل به قوانین و اصول آن باشد؛ بدین صورت که در وجوه کلام دقت کرد و فرق میان هرگونه سخن را با دیگری سنجید^(۵) (بحرانی، ۱۴۳۰: ۳۹).

در حقیقت، مثال‌هایی از وجوه کلام از نظر ابن میثم عبارت است از: دانستن فرق بین اینکه خبر از انواع اسم مشتق یا غیرمشتق و فعل گذشته یا فعل آینده باشد؛ دانستن الف و لام داشتن یا نداشتن خبر؛ تشخیص مواضع فصل و وصل، تعریف و تنکیر، تقدیم و تأخیر، حذف و تکرار، و اضمار و اظهار؛ شناخت حروفی که معنای مشترک دارند و جایگاه مناسب آنها در جمله؛ دانستن ساختار اسمی یا فعلی جمله شرط و جزای آن؛ اسم یا فعل بودن خبر در زمان حال؛ بودن یا نبودن ضمیر به‌عنوان فاعل بین مبتدا و خبر. همچنین اگر اسم در جمله‌ای زیبا باشد بدان معنا نیست که همه‌جا معرفه یا نکره بودن زیباست، بلکه زیبایی آنها به جمله و تناسب آن بستگی دارد؛ یعنی هرگاه نظم (ترتیب کلمات) در جمله‌ای برقرار شود، بدین معناست که برخی کلمات با برخی دیگر رابطه و پیوند صحیحی دارد. از این نظم به احوال مفردات و ترکیب آنها تعبیر می‌شود که، در بخش مفردات، خود الفاظ یا چگونگی الفاظ از لحاظ حرکات و سکنات بررسی می‌شود. این سه نوع بررسی «اقسام اعتبار» نام دارند و نظم کامل سخن انتخاب شایسته امور سه‌گانه فوق برای هر کلام است^(۶) (همان). بنابراین، طبق نظر ابن میثم، الفاظ باید در جمله متناسب با کلمات قبل و بعد از خود و با در نظر گرفتن معنای مدنظر چیده شود و تابع قوانین و اصول نحو باشد.

از دیگر سو، نظم از نظر عبدالقاهر آن است که کلام خویش را به‌گونه‌ای آورد که مطابق با مقتضای دانش نحو باشد؛ کلام را بر پایه قوانین و اصول این دانش بنا کرد؛ روش‌هایی را که کلام بر آن اساس می‌آید شناخت و از آن منحرف نشد و مرزها و قوانین را رعایت کرد^(۷) (جرجانی، ۱۳۹۵: ۸۱).

به عبارت دیگر، نمی‌توان منظور کسی که سخنی را با نظمی خاص بر زبان می‌آورد دریافت، مگر آنکه وجوه مختلفی را که برای بیان یک معنا وجود دارد، همچنین تفاوت‌های آنها را شناخت؛ به‌عنوان مثال، هنگام بیان یک خبر می‌توان گفت «زیدٌ مُنْطَلِقٌ» یا «زیدٌ المُنْطَلِقُ»؛ جمله اول که خبر نکره دارد، در جایی به کار می‌رود که شنونده خالی‌الذهن باشد و جمله دوم که خبر معرفه دارد، برابر کسی به زبان می‌آید که یقین دارد فعل رفتن انجام شده، اما نمی‌داند که این کار را زید انجام داده یا دیگری (ال برای عهد ذهنی است).

مبحث وصل و فصل: از آنجا که بحث وصل و فصل نزد عالمان بلاغت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است تا جایی که برخی بلاغت را شناخت آن می‌دانند، در ادامه به مبحث وصل و فصل به‌عنوان مثالی برای مقایسه دیدگاه این دو اندیشمند در بخش وجوه نظم پرداخته می‌شود.

ابن میثم بحرانی ابتدا جایگاه مناسب حروف عطف را بیان کرده، سپس به فواید عطف و ادات آن می‌پردازد. در ادامه، اقسام آن را در مفردات و جملات می‌داند و اقتضای عطف در مفردات را اشتراک در اعراب ذکر می‌کند. همچنین از نظر وی عطف در جملات به چند دسته تقسیم می‌شود:

الف) جمله در حکم مفرد است. در این صورت شرکت در اعراب حاصل می‌شود؛ مانند «مَرَزْتُ بِرَجُلٍ خَلَقَهُ حَسَنٌ وَخُلِقَهُ قَبِيحٌ»^(۸) که جمله «خُلِقَهُ قَبِيحٌ» بر جمله «خَلَقَهُ حَسَنٌ» عطف شده و با آن در

خطبه ۱). سه جمله عبارت فوق (خلق مخلوقات، پراکندن بادها و استواری زمین) به مظاهر قدرت خداوند اشاره دارد. چون هریک از آنها به جنبه‌ای جداگانه از آفرینش اشاره دارد و تعلق ذاتی بینشان وجود ندارد، اما مناسبت کلی آنها در وصف قدرت الهی سبب می‌شود که استفاده از حرف عطف ضروری باشد تا ارتباط معانی حفظ شود.

ج) عطف چند جمله بر چند جمله. همان‌طور که جایز است یک جمله بر یک جمله عطف شود، جایز است چند جمله بر چند جمله عطف شود. این حالت در جملات شرط و جزا نیز صحت دارد، مانند (وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصَلِّهِ جَهَنَّمَ) (نساء: ۱۱۵). در این آیه قرآنی، میان دو جمله شرط («وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ» و «وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ») و دو جمله جزاء («نُوَلِّهِ» و «نُصَلِّهِ») عطف برقرار شده است (بحرانی، ۱۴۳۰: ۴۳-۴۴).

آنچه درباره شرط و جزاء شرط گفته شد، به‌طور کلی درباره عطف چند جمله بر چند جمله صادق است؛ مانند سخن خداوند متعال: (وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْعَرْشِ إِذْ قَضَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى الْأَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ * وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْأَمْرُ وَمَا كُنْتَ تَأْوِيًا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ) (قصص: ۴۴ و ۴۵). در این آیات شریفه، جمله «وَمَا كُنْتَ تَأْوِيًا» بر جمله «وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ» عطف شده است، زیرا اگر بر جمله «وَلَكِنَّا» عطف می‌شد، داخل حکم لکن قرار می‌گرفت و تقدیر جمله چنین می‌شد: لکنک ما کنت تأویاً که از نظر معنی صحیح نیست. همچنین اگر جمله «وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ» بدون در نظر گرفتن جمله بعدی (وَلَكِنَّا) عطف گرفته شود، کلمه «لکن» در موضع خود قرار نمی‌گیرد و چنین عطفی جایز نیست. درحقیقت، منظور این است که همه جملات در رابطه عطفی باید معنادار و

اعراب شریک است و هر دو جمله صفتی است برای یک نکره. ب) جمله در حکم مفرد نیست. در این صورت دو حالت پیش خواهد آمد: یکی از دو جمله ذاتاً به دیگری وابسته است یا نیست. اگر وابسته نباشد، بینشان مناسبت است یا نیست. بنابراین، سه حالت وجود خواهد داشت:

قسم اول: یکی از دو جمله ذاتاً به دیگری وابسته است. در این صورت جمله دوم تأکید برای دیگری است؛ مانند (السم * ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ) (بقره: ۲). در این مثال، جمله «لَا رَيْبَ فِيهِ» تأکید جمله اول است، بنابراین، حرف عطف آورده نمی‌شود.

قسم دوم: بین دو جمله مناسبتی وجود ندارد، بنابراین، حرف عطف بایستی حذف شود. برای مثال، در کلام امیرالمؤمنین (ع) در وصف خداوند آمده است: «كَأَنَّ لَا عَنْ حَدَثٍ، مَوْجُودٌ لَا عَنْ عَدَمٍ» (صالح، ۱۴۲۹: ۴۰-۴۱). در جمله مذکور، دو حقیقت مختلف درباره خداوند را بیان می‌کند: مطابق جمله اول، خداوند موجود است، اما از هیچ حادثه‌ای پدید نیامده است. مطابق جمله دوم، خداوند موجود است و وجود او به معنای خروج از عدم نیست. بنابر دیدگاه ابن‌میثم و دیگر شارحان نهج‌البلاغه، استفاده از حرف عطف بین این دو جمله مناسب نیست، زیرا هر جمله به یک ویژگی کاملاً مستقل اشاره دارد. به‌عبارت دیگر، حذف حرف عطف سبب می‌شود که هر مفهوم به‌صورت جداگانه در ذهن مخاطب تثبیت شود.

قسم سوم: بین دو جمله مناسبت وجود دارد، ولی تعلق ذاتی نیست. بنابراین، باید حرف عطف آورده شود تا ارتباط معنایی و مفهومی بین دو جمله یا عبارت حفظ شود. در این صورت، از حرف عطف همانند پلی برای ایجاد انسجام در متن استفاده می‌شود. برای مثال، امام علی (ع) می‌فرماید «فَطَرَ الْخَلَائِقُ بِقُدْرَتِهِ، وَ نَشَرَ الرِّيحَ بِرَحْمَتِهِ، وَ وَتَدَّ بِالْصُّخُورِ مِيدَانَ أَرْضِهِ» (صالح، ۱۴۲۹: ۳۹-۴۰).

مکمل یکدیگر باشند (بحرانی، ۱۴۳۰: ۴۱).

عبدالقاهر جرجانی در مورد تعریف بلاغت همان شناخت فصل و وصل را معتبر می‌داند و اهمیت آن را یادآوری می‌کند. وی به فواید عطف و انواع آن می‌پردازد. سپس مطالبی را درباره وصل و فصل جملات به‌طور گسترده بیان می‌کند که ابن میثم سال‌ها پس از او به صورت خلاصه‌تر بیان کرده است (جرجانی، ۱۳۹۵: ۲۲۲ — ۲۴۲). نتیجه آنکه ابن میثم در مبحث حقیقت نظم و تعریف آن با عبدالقاهر اشتراک نظر دارد، با این تفاوت که، مانند موضوع قبلی، ابن میثم این مطالب را نیز به‌صورت خلاصه‌تر بیان کرده است.

۴-۲. الفاظ مفرد

عبدالقاهر جرجانی درباره الفاظ مفرد از جهت نظم چنین می‌گوید که یک لفظ در حالت انفراد، یعنی به تنهایی و بدون اینکه در کنار کلمات دیگر در جمله قرار گرفته باشد، می‌تواند به‌صورت بالقوه معنای متفاوتی داشته باشد، درحالی که به‌تنهایی توان نشان دادن هیچ‌یک از آن معناها را ندارد (جرجانی، ۱۳۹۵: ۴۴). بنابراین، الفاظ مفرد دلالت‌های خود را از پیوندهایی که با کلمات پیشین و پسین خود دارند به دست می‌آورد و دو کلمه بدون ملاحظه موقعیت آن در نظم و تألیف کلام مزیتی ندارند و باید مقام کلمه را به جهت نظم کلام و تناسب معنای آن با معانی الفاظ مجاور آن و برتری آن را از لحاظ انس با کلمات دیگر در نظر آوریم (همان).

از دیگر سو، ابن میثم معتقد است نظم در کلماتی که با واژه‌های دیگر در ارتباط است به دست می‌آید. در این نظم، احوال و موقعیت مفردات و شرایط ارتباط واژگان با یکدیگر از سه جنبه خود لفظ و حرکات و سکانات آن مورد توجه است و این همان اقسام و انواع اعتبار است. نظم کامل سخن زمانی حاصل می‌شود که برای هر موردی از این امور سه‌گانه آنچه شایسته‌تر است انتخاب

شود (بحرانی، ۱۴۳۰: ۳۹). نتیجه آنکه ابن میثم درباره موضوع الفاظ مفرد نیز تحت تأثیر عبدالقاهر جرجانی قرار گرفته است.

۴-۳. مراتب نظم

ابن میثم بحرانی درباره اقسام نظم نکاتی را بیان کرده است. وی معتقد است هرگاه جملات زیادی نظم یکسان و واحدی داشته باشد، امکان دارد که بعضی از آنها با بعضی دیگر ارتباط و تعلق داشته باشد یا بدون ارتباط باشد. از نظر وی اگر جملات به یکدیگر وابستگی و ارتباط نداشته باشد، برای درک نظم آنها نیازی به فکر نیست، برای مثال «لا مالَ أَعْوَدُ مِنَ الْعَقْلِ وَلَا دَاءٌ أَعْبَى مِنَ الْجَهْلِ»^(۱۴) (صالح، ۱۴۲۹: ۲۷۶ - حکمت ۱۱۳). در حالت بعدی، اگر جملات به یکدیگر بستگی داشته باشد، هرچه اجزای کلام با یکدیگر ارتباط بیشتری داشته باشد، فصاحت بیشتری دارد. برای این صورت قانون معینی که همه وجوه سخن را داشته باشد وجود ندارد. ابن میثم در ادامه به پاره‌ای از وجوه که ۲۱ نوع است اشاره می‌کند (بحرانی، ۱۴۳۰: ۴۰).

ابن میثم در حالت اول (جملات دارای نظم واحد، اما بدون وابستگی به یکدیگر) تحت تأثیر عبدالقاهر قرار گرفته است. جرجانی معتقد است گاه با کلامی روبه‌رو می‌شویم که «اگر در آن دقت شود مشخص می‌شود که واضع آن کلام به فکر و اندیشه‌ای نپرداخته تا کلامش نظمی پیدا کند؛ بلکه برخی کلمات را به برخی دیگر ارتباط داده است»^(۱۵) (جرجانی، ۱۳۹۵: ۹۶). جرجانی معتقد است این مؤلف در کلامش به مسئله نظم نیاندیشیده است، بلکه به‌جای توجه به نظم کلام و ترتیب و تألیف آن فقط به معانی الفاظ یا خود آنها نظر داشته است. وی برای مرتبه نظم عالی نیز بر این باور است که «آنچه اصل است و باید به آن دقت شود این است که اجزای کلام در رساندن معانی با یکدیگر متحد شوند و ارتباط داشته باشند و

در نهایت، از نظر جرجانی نظم و ترتیبی در کلمات وجود ندارد، مگر اینکه بعضی از آنها به بعضی دیگر وابستگی داشته باشد و کلماتی علت کلماتی دیگر شود (همان: ۵۵).

توضیحاتی که از عبدالقاهر ذکر شد، تعریف نظم کاملی است که ابن میثم بیان کرده است. از نظر وی در نظم کامل باید ارتباط و پیوستگی بین الفاظ و معانی آنها واضح و ساده باشد و عقل انسان معنای آن را بپذیرد (بحرانی، ۱۳۳۰: ۳۹-۴۰).

۴-۵. اقسام نظم

ابن میثم بحرانی هنگامی که ارتباط شدید جملات را به یکدیگر بیان می‌کند، به اقسام بدیع و نظم اشاره کرده، آن را بهترین شیوه نظم و عالی‌ترین آن به شمار می‌آورد. وی نظم را به ۲۱ نوع تقسیم می‌کند که عبارت است از: مطابقه، مقابله، مزاجه، اعتراض، التفات، اقتباس، تلمیح، ارسال المثلین، لف و نشر، تعدید، تنسیق الصفات، ایهام، مراعات النظیر، مدح موجه، محتمل الضدین (احتمال دو ضد)، تجاهل العارف، سؤال و جواب، حذف، تعجب، اغراق در صفت و حسن تعلیل. لازم به ذکر است که ابن میثم در فصل دوم از بخش الجملة الأولى به تجنیس، اشتقاق، رد العجز علی الصدر، قلب، سجع، تضمین المزدوج و ترصیع پرداخته و آنها را به‌عنوان محاسن کلمات تلقی کرده است.

جرجانی در آثار برجسته خود، «دلائل الإعجاز» و «أسرار البلاغة»، نظریه نظم را یکی از اصول اساسی بلاغت و زیبایی‌شناسی متن مطرح کرده؛ نظم را به‌معنای ترتیب کلمات و عبارات بر اساس قواعد نحوی و تناسب معنوی می‌داند به‌گونه‌ای که بتواند تأثیر مطلوبی بر مخاطب داشته باشد. وی هر چند جنبه‌های مختلف نظم را از جهت ترتیب مقدم و مؤخر، تقدیم و تأخیر، حذف و ذکر، و اتصال و انفصال توضیح داده، به‌طور

پیوند [جمله] دوم با [جمله] اول محکم‌تر شود^(۱۶) (همان: ۹۳). این مطالب همانند سخنی است که ابن میثم بحرانی بیان کرده است: «یا اینکه برخی به برخی دیگر تعلق دارد یا ندارد [...] و اگر اولی باشد یعنی جملات به یکدیگر ارتباط داشته باشد، هرچه اجزای کلام با یکدیگر ارتباط شدیدتری داشته باشند، فصاحت بیشتری خواهند داشت»^(۱۷) (بحرانی، ۱۴۰: ۴۰).

ابن میثم نظم کامل را چنین می‌پندارد که ارتباط و پیوند بین الفاظ و معانی واضح باشد، در آن دشواری وجود نداشته باشد و فکر به سرعت آن را درک کند و بپذیرد. همان‌گونه که مشاهده شد ابن میثم در مراتب و درجات نظم و نظم عالی از عبدالقاهر جرجانی پیروی کرده است.

۴-۴. فرق بین حروف و کلمات منظوم

عبدالقاهر جرجانی چنین بیان می‌کند که نظم در حروف، توالی حروف در نطق است و ربطی به معنا ندارد و ناظم هم درصدد توجیه عقلی نیست، زیرا اگر واضح واژه «ریض» را به‌جای (ضرب) بگوید، منجر به فساد نخواهد شد، اما نظم کلمات این چنین نیست و به معنایی که در ذهن آدمی دارد وابسته است. منظور از نظم کلمات این نیست که فقط بعضی از کلمات را به بعضی دیگر با هر صفتی که دارد پیوند داد. نظم از نظر صاحبان فصاحت مواردی مانند نسج، تألیف، بنا کردن و امثال اینهاست. بنابراین، غرض از نظم کلمات این نیست که الفاظ آن کلمات یا نطق و گفتار به‌صورت متوالی بیاید، بلکه مقصود این است که نسق و طریق دلالت آن کلمات بر وجهی باشد که عقل اقتضای آن را می‌کند (جرجانی، ۱۳۹۵: ۴۹).

جرجانی نظم را صفتی می‌داند که از فکر نشئت گرفته، پس لازم است دقت شود که آن اندیشه معنا یا الفاظ را دربرمی‌گیرد.

مشخص به اقسام نظم مانند تقسیم‌بندی عددی اشاره‌ای نکرده است. جرجانی نظریه نظم را به صورت اصول و مبانی کلی تبیین کرده، نه به صورت تقسیم‌بندی عددی، درحالی که ابن‌میثم در تقسیم‌بندی اقسام نظم تحت‌تأثیر فخرالدین رازی قرار گرفته، با این تفاوت که فخر رازی نظم را به ۲۳ مورد تقسیم کرده است (رازی، ۱۴۲۴: ۱۸۰-۱۶۸). در ادامه به چند مورد از اقسام نظم از نظر ابن‌میثم اشاره می‌شود.

الف. طباق: عبارت است از جمع بین دو چیز متضاد در کلام با رعایت تقابل به صورتی که اسم به فعل ضمیمه شود، مانند سخن خداوند متعال: (تُعَزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذَلُّ مَنْ تَشَاءُ)^(۱۸) (آل عمران: ۲۶). در این آیه شریفه بین دو کلمه «تُعَزُّ وَ تُذَلُّ» تضاد و مطابقت وجود دارد (بحرانی، ۱۴۳۰: ۴۰).

ب. مراعات النظیر: عبارت است از جمع کردن اموری که با یکدیگر مناسبت و موازنه دارند (البته نه از جهت تضاد)، مانند سخن حضرت علی (ع): «الْحَمْدُ لِلَّهِ غَيْرِ مَقْنُوطٍ مِنْ رَحْمَتِهِ وَلَا مَخْلُوفٍ مِنْ نِعْمَتِهِ»^(۱۹) (صالح، ۱۴۲۹: ۸۳-خطبه ۴۵). در این کلام گهربار میان «غَيْرِ مَقْنُوطٍ»، «وَلَا مَخْلُوفٍ» مناسبت وجود دارد، بنابراین، مراعات نظیر محسوب می‌شود (بحرانی، ۱۴۳۰: ۴۱).

ج. التفات: التفات یعنی عدول از مسیر و سیاق کلام به سیاق دیگری که با معنای اول منافاتی ندارد، بلکه کامل‌کننده معنای مقصود است، به طوری که مطابق میل باشد یا نباشد، همانند عدول از غیبت به خطاب، مانند سخن خداوند متعال: (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ * إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ)^(۲۰) (فاتحه: ۴-۵). گاهی برعکس آن است، یعنی عدول از خطاب به غیبت است، مانند کلام حضرت علی (ع): «وَبِنَا أَنْفَجَزْتُمْ عَنِ السَّرَارِ وَوَرَّ سَمْعُ لَمْ يَفْقَهُ الْوَاعِيَةَ»^(۲۱) (صالح، ۱۴۲۹: ۳۲-خطبه ۴). در این کلام حضرت علی (ع) مخاطب ضمیر «تم» به غیبت «هو» عدول کرده است (بحرانی، ۱۴۳۰: ۴۰).

د. تلمیح: و آن عبارت است از اینکه در فحواء و ضمن کلام به مثل رایج و مشهور یا شعر کمیاب اشاره می‌شود، مانند کلام حضرت علی (ع) در خطبه شفشقیه که شعر اعشی را مثل آورده است:

شَتَّانَ مَا يَوْمِي عَلَى كُورِهَا
وَيَوْمَ حَيَّانَ أَخِي جَابِرٍ^(۲۲)

حضرت علی (ع)، در نهج البلاغه خطبه ۳ موسوم به شفشقیه، روزهای دوران پیامبر و روزهای برکناری خود از خلافت را یادآوری کرده است (همان).

ه. ایهام: عبارت است از اینکه برای لفظ دو معنا وجود دارد؛ یکی ظاهری و دیگری تأویلی که معنای ظاهری در ابتدا به ذهن شنونده متبادر می‌شود، درحالی که هدف معنای تأویلی آن لفظ است، مانند سخن خداوند متعال: (وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ)^(۲۳) (زمر: ۶۷). در این آیه کلمه «قَبْضَتُهُ» دو معنا دارد؛ یکی معنای ظاهری که عبارت است از «در دست او» و دیگری معنای باطنی که عبارت است از «قدرت» که منظور از آیه همین مورد اخیر است. همچنین، در ادامه آیه شریفه، منظور از «بیمین»، به معنای ظاهری دست، «قدرت» است (همان: ۴۱).

و. حسن تعلیل: آن است که دو صفت در کلام ذکر می‌شود که یکی از آن دو صفت علتی برای دیگری است، اما غرض و مقصود گوینده از آن کلام ذکر هر دوی آنهاست، مانند سخن امام علی (ع) در مذمت دنیا: «دَاؤُهَا نَتُّ عَلَى رَبِّهَا فَخَلَطَ حَلَالَهَا بِحَرَامِهَا وَخَيْرُهَا بِشَرِّهَا»^(۲۴) (صالح، ۱۴۲۹: ۲۱۷-خطبه ۱۱۳). در عبارت مذکور، دو صفت حلال و حرام، همچنین دو صفت خیر و شر ذکر شده و چنین بیان شده است که دنیا صاحب دنیا را دلیل و خوار کرد؛ در نتیجه باعث شد که حلال آن را به حرام آن مخلوط کند و خیر آن را به شرش ممزوج نماید. حرام دنیا علتی برای اختلاط حلال به حرام و شر دنیا دلیلی برای امتزاج خیر به شر بیان شده

داور قرار می‌دهند و معتقدند این ذوق به معانی‌ای ارتباط دارد که از ذهن سرچشمه گرفته است. با توجه به مطالب گفته شده و شواهد مطرح شده، مشخص است که ابن میثم در دیدگاه بلاغی خود همچون حقیقت نظم و ترکیب جملات تحت‌تأثیر عبدالقاهر جرجانی بوده، هرچند در تقسیم‌بندی نظم به روش فخرالدین رازی نظر داشته است که البته او خود متأثر از نظریه نظم بوده است. بنابراین، می‌توان گفت که ابن میثم نیز مانند زمخشری و فخر رازی در بیان دیدگاه‌های بلاغی‌اش از نظریه نظم جرجانی بیشترین بهره را برده و جلوه‌های این نظریه را در فصاحت و بلاغت سخن امام علی (ع) نشان داده است.

پی‌نوشت

۱. وَفِي كِتَابِنَا الْمُنَزَّلِ الَّذِي يُدَلِّنَا عَلَى أَنَّهُ صَدَقُ، نَظْمُهُ الْبَدِيعُ الَّذِي لَا يَقْدَرُ عَلَى مِثْلِهِ الْعِبَادُ (جاحظ، ۱۳۸۸: ۲۰).
۲. لَيْسَ النَّظْمُ سَوَى تَعْلِيقِ الْكَلِمِ بَعْضُهَا بِبَعْضٍ، وَجَعَلَ بَعْضُهَا سَبَبًا مِنْ بَعْضٍ (جرجانی، ۱۳۹۵: ۴مدخل).
۳. لَيْسَ النَّظْمُ إِلَّا أَنْ تَضَعَ كَلَامَكَ الْوَضْعَ الَّذِي يَقْتَضِيهِ عِلْمُ النَّحْوِ وَتَعْمَلَ عَلَى قَوَائِمِهِ وَأَصُولِهِ، وَتَعْرِفَ مَنَاهِجَهُ الَّتِي تُهْجَتْ فَلَا تُزْبَغُ عَنْهَا، وَتَحْفَظَ الرِّسُومَ الَّتِي رُسِمَتْ لَكَ، فَلَا تُخْلُ بِشَيْءٍ مِنْهَا (همان: ۸۱).
۴. النَّظْمُ هُوَ تَوْخِيٌّ مَعَانِي النَّحْوِ، وَهُوَ مَعْدُنُ الْبَلَاغَةِ (همان: ۵۲۵).
۵. إِنَّهُ وَضَعَ الْكَلَامَ عَلَى النَّهْجِ الَّذِي يَقْتَضِيهِ عِلْمُ النَّحْوِ وَالْعَمَلُ فِيهِ بِقَوَائِمِهِ وَأَصُولِهِ (بحرانی، ۱۴۳۰: ۳۹).
۶. النَّظْمُ إِنَّمَا يَحْصُلُ فِي كَلِمَاتٍ تُضَمُّ بَعْضُهَا إِلَى الْبَعْضِ، وَذَلِكَ النَّظْمُ تُعَبَّرُ فِيهِ أَسْمُودَاتٍ وَأَحْوَالٍ انْضِمَامٍ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ ... وَالنَّظْمُ الْكَامِلُ إِنَّمَا يَحْصُلُ إِذَا اخْتِيَرْنَا مِنْ هَذِهِ الْأُمُورِ الثَّلَاثَةِ فِي كُلِّ مَوْضِعٍ مَا هُوَ الْأَلْيَقُ بِهِ (همان).

است. ابن میثم در شرح این خطبه به تحلیل تعبیر فوق می‌پردازد و توضیح می‌دهد که چگونه امام، با بهره‌گیری از حسن تعلیل، دلیل ناپایداری دنیا را بیان می‌کند و به مخاطبان خود یادآوری می‌کند که دنیا محل گذر است و باید از آن برای آخرت توشه برداشت. وی در ادامه معتقد است وجوه نظم بسیار است، درحالی که بسیاری از این صورت‌های نظم در کلام کمتر فرد صاحب‌ذوقی پیدا می‌شود. بدون شک قرآن کریم و نهج البلاغه منبعی غنی از این نظم است (همان).

ز. تجاهل العارف: یکی دیگر از ویژگی نظم در دیدگاه ابن میثم لزوم بهره‌مندی از عنصر تجاهل است، بدین معنی که گوینده، با وجود آگاهی از موضوع، خود را ناآگاه از آن فرض می‌کند، مانند سخن خداوند سبحان: (وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًىٰ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ) (سبأ: ۲۴). در این آیه، خداوند می‌خواهد آنان را که در گمراهی هستند نکوهش کند، مانند سخن متنبی:

«أَرَيْفُكَ أَمْ مَاءُ الْعَمَامَةِ أَمْ حَمْرُ
يَفِيَّ بَرُودٌ وَهُوَ فِي كَيْدِي جَمْرٌ» (۲۶)
(المتنبی، ج: ۱: ۳۳۴)

در بیت فوق، گوینده، با تظاهر به ناآگاهی، طرف مقابلش را مدح می‌کند. به عبارت دیگر، شاعر نسبت به زیبایی‌های معشوقه‌اش آگاه است، ولی (این را) در قلب خود همچون آتشی سوزان می‌داند (همان).

۵. نتیجه

ابن میثم و عبدالقاهر به لفظ و معنا اهمیت می‌دهند و معتقدند معنا از ذهن نشئت گرفته است؛ لفظ و معنا در ترکیب حاصل شده، به معانی نحوی ارتباط دارند، همچنین جایگاه کلمه به معنای کلمات پیشین و پسین جمله مرتبط است. ایشان ذوق را برای زیبایی سخن

فَكَلَّمَا كَانَتْ أَجْزَاءُ الْكَلَامِ أَشَدَّ إِرْتِبَاطًا، كَأَنَّ أَدْخَلَ فِي الْفِصَاحَةِ
(بحرانی، ۱۴۰: ۴۰).

۱۸. به هر کسی بخواهی عزت می‌دهی و هر کسی را بخواهی خوار
می‌گردانی (آل عمران: ۲۶).

۱۹. سپاس خداوندی است که هیچ‌کس مایوس از رحمت او نیست
و نعمت همگان را شامل است (صالح، ۱۴۲۹: ۸۳ - خطبه ۴۵).

۲۰. صاحب روز جزاست. تنها تو را می‌پرستیم و تنها از تو یاری
می‌خواهیم (فاتحه: ۴ - ۵).

۲۱. به‌وسیله ما از ظلمت شرک نجات یافتید. کر باد [یا از نظر
برخی مترجمین: کر می‌شود] گوشی که سخن حق را نمی‌شنود
(صالح، ۱۴۲۹: ۳۲ - خطبه ۴).

۲۲. چه فرق است میان این روز که بر پشت شتر در بیابان‌های بی
آب و علف سرگردانیم و روز حیان برادر جابر [که آسوده در خانه
خنک نشسته است] (مفهوم کلی: بسیار فرق است بین روزی که
به سختی گرفتار شده‌ام و آن روزی که در ناز و نعمت بوده‌ام).
(صالح، ۱۴۲۹، ج ۳: ۲۶).

۲۳. درحالی که تمام زمین روز رستاخیز در دست [اختیار، قدرت]
اوست، و آسمان‌ها به دست [قدرت] او در هم پیچیده می‌شوند
(زمر: ۶۷).

۲۴. (دنیا) خانه‌ای است که نزد خداوند بی‌مقدار است، زیرا حلالش
یا حرامش و خیرش یا شرش درآمیخته است (صالح، ۱۴۲۹: ۲۱۷ -
خطبه ۱۱۳).

۲۵. بی‌گمان ما (خداپرستان) یا شما (کفار و مشرکان) بر راه هدایت
یا در گمراهی آشکاریم (سبا: ۲۴).

۲۶. این آب دهانت است یا آب باران و یا آب انگور (شراب) است،
درحالی که آن در جان من همچون سنگی سخت است (المتنبی،
ج ۲: ۲۳).

۷. لَيْسَ التَّنْظِيمُ إِلَّا أَنْ تَصَعَ كَلَامَكَ الْوَضْعُ الَّذِي يُقْتَضِيهِ عِلْمُ النَّحْوِ
وَتَعْمَلُ عَلَى قَوَائِمِهِ وَأَصُولِهِ، وَتَعْرِفُ مَنَاهِجَهُ الَّتِي نُهَجَتْ فَلَا تُزْبِغُ
عنها، وَتَحْفَظُ الرِّسْمَ الَّتِي رُسِمَتْ لَكَ، فَلَا يَجْلُ بِشَيْءٍ مِنْهَا
(جرجانی، ۱۳۹۵: ۸۱).

۸. بر مردی گذشتم که خوش صورت و بدسیرت بود.

۹. این کتاب، بی‌هیچ تردیدی، راهنمای پرهیزگاران است (بقره
: ۲۰).

۱۰. او موجود است، نه به سبب رویدادی؛ و هستی دارد، نه
به‌دنبال عدم (صالح، ۱۴۲۹: ۴۰ - خطبه ۱).

۱۱. مخلوقات را به قدرت خود آفرید و بادها را به رحمت خود
پراکند و زمین را با کوه‌ها استوار ساخت (صالح، ۱۴۲۹: ۳۹ - خطبه ۱).

۱۲. کسی که بعد از آشکار شدن حق با پیامبر مخالفت کند و راهی
غیر از راه مؤمنان انتخاب کند ما او را به همان راهی که می‌رود
می‌بریم و به جهنم می‌افکنیم (نساء: ۱۱۵).

۱۳. تو در جانب غربی نبودی هنگامی که ما فرمان نبوت را به
موسی دادیم؛ و تو از شاهدان نبودی * ولی ما اقوامی را در اعصار
مختلف خلق کردیم و زمان‌های طولانی بر آنها گذشت. تو هرگز در
میان مردم مدین اقامت نداشتی تا آیات ما را برای آنها بخوانی، ولی
ما بودیم که تو را فرستادیم (قصص: ۴۴ و ۴۵).

۱۴. هیچ مالی سودمندتر از عقل نیست و هیچ دردی دشوارتر از
جهل نیست (صالح، ۱۴۲۹: ۶۷۶ - حکمت ۱۱۳).

۱۵. وَاعْلَمَنَّ أَنَّ مِنَ الْكَلَامِ مَا أَنْتَ تَعْلَمُ إِذَا تَدَبَّرْتَهُ أَنْ لَمْ يَخْتَجْ
وَاضِعُهُ إِلَى فِكْرٍ وَرُؤْيَا حَتَّىٰ إِنْ تَنظَّمْ، بَلْ تَرَاهُ سَبِيلَهُ فِي صَمِّ بَعْضِهِ إِلَى
بَعْضٍ (جرجانی، ۱۳۹۵: ۹۶).

۱۶. وَاعْلَمَنَّ إِنَّ مِمَّا هُوَ أَصْلٌ فِي أَنْ يَدِقُّ النَّظْرَ، وَيَعْمُضُ الْمَسْلَكَ،
فِي تَوْحِي الْمَعَانِي الَّتِي عَرَفَتْ: أَنْ تَتَّجِدَ أَجْزَاءَ الْكَلَامِ وَيَدْخُلَ بَعْضُهَا
فِي بَعْضٍ، وَيَشْتَدَّ إِرْتِبَاطُ ثَانٍ بِأَوَّلٍ (همان: ۹۳).

۱۷. فَإِمَّا أَنْ تَتَعَلَّقَ بَعْضُهَا بِالْبَعْضِ أَوْ لَيْسَ [...] فَإِنَّ كَانَ الْأَوَّلُ،

السيد الشحات رزق، عبدالمنعم. ١٤٢١ق، «المسائل البلاغية بين ابن ميثم البحراني وابن سنان الخفاجي»، استناد رهنما: محمد ابراهيم عبدالعزيز شادي، كلية اللغة العربية بالمنصور: جامعة الأزهر.

صالح، صبحي، ١٤٢٩ق، نهج البلاغة، ج٦، قم: دار الأسوة.

ضيف، شوقي، ١٩٦٥م، البلاغة: تطور وتاريخ، ط٩، القاهرة: دار المعارف.

الظاهر، نجاح بنت احمد، ١٤٢٦ق، نظرية النظم عند الشيخ عبدالقاهر الجرجاني، ج١، رياض: مكتبة الرشد.

العويناني، عبدالزهراء، ١٣٩٣ش، ابن ميثم البحراني؛ حياته وأثاره، ج١، قم، مؤسسة تراث الشيعة.

المتنبي، ابوطيب، ١٣٦٨ش، ديوان المتنبي، الشارح: عبدالرحمن برقوقي، ج١، قم: كتابفروش اروميه نئي.

المهتدي البحراني، عبدالعظيم، ١٤١٤ق، علماء البحرين دروس وعبر، ج١، لبنان: مؤسسة البلاغ.

مراد، وليد محمد، ١٤٠٣ق، نظرية النظم وقيمتها العلمية في الدراسات اللغوية عند عبدالقاهر، ج١، دمشق، دار الفكر.

موسوي بجنوردي، محمد كاظم، ١٣٨٨ش، دائرة المعارف بزرگ اسلامي، ج١، تهران: مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامي.

References

The Holy Quran

Tehrani, A. B. & Monzavi, M. M. b. A. M. (1972). *Al-Dhari'a ila Tasaneef al-Shi'a* (A. N. Manzavi, Ed.). Dar al-Adhwa.

Afandi, A. (1401 AH). *Riyadh al-'Ulama wa Hayyad al-Fadhala* (M. Marashi & A. Hosseini, Eds.). Marashi Najafi Public Library.

al-Bahrani, I. M. (1430 AH). *Sharh Nahj al-Balagha* (2nd ed.). Dar al-Habib.

Al-Jahiz, A. O. U. b. B. (1388 SH). *Al-Hayawan* (A.

منابع

قرآن كريم

آقا بزرگ طهراني، محمد محسن بن علي منزوي، ١٩٧٢م، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، به كوشش علي نقی منزوي، بيروت: دار الأضواء.

افندی، عبدالله، ١٤٠١ق، رياض العلماء وحياض الفضلاء، به كوشش محمود مرعشي و احمد حسيني، قم: كتابخانه عمومي مرعشي نجفي.

البحراني، ابن ميثم، ١٤٣٠ق، شرح نهج البلاغة، ج٢، قم: دار الحبيب.

جاحظ، أبو عثمان عمر بن بحر، ١٣٨٨ش، الحيوان، المحقق والشارح: عبدالسلام هارون، ط٣، بيروت: دار إحياء التراث العربي.

جرجاني، عبدالقاهر، ١٣٩٥ش، دلائل الإعجاز في المعاني والبيان، به كوشش أبو فهر محمود محمد شاکر، ج١، قم: انتشارات مند.

رازی، فخرا لدين محمد بن عمر بن الحسين، ١٤٢٤ق، نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز، به كوشش نصرالله حاجي مفتي اوغلي، بيروت: دار صادر.

زرکلي، خيرالدين، ٢٠٠٢م، الأعلام، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين.

Haroon, Ed. & Annot.). *Dar Ihya' al-Turath al-Arabi*.

Al-Jurjani, A. Q. (1395 SH). *Dala'il al-I'jaz fi al-Ma'ani wa al-Bayan* (M. M. Shakir, Ed.). Mand Publications.

Al-Razi, F. M. b. O. b. A. (1424 AH). *Nihayat al-Ijaz fi Dirayah al-I'jaz* (N. H. Mufti Oghli, Ed.). Dar al-Sadr.

Zarqali, K. (2002). *Al-A'lam* (15th ed.). Dar al-'Ilm lil-Malayin.

al-Sayyid al-Shahat Rizq, A. M. (1421 AH). *Al-*

Masa'il al-Balaghiya bayn Ibn Maytham al-Bahrani wa Ibn Sinan al-Khafaji (M. I. A. Shadi, Supervisor). Faculty of Arabic Language, Al-Mansoura: Al-Azhar University.
Saleh, S. (1429 AH). *Nahj al-Balagha* (6th ed.). Dar al-Uswah.
Zayf, S. (1965). *Al-Balagha: Tattawur wa Tarikh* (9th ed.). Dar al-Ma'arif.
Al-Zahhar, N. b. A. (1426 AH). *Nadhariyya al-Nizam 'Inda al-Shaykh Abdul-Qahir al-Jurjani* (1st ed.). Maktabat al-Rushd.
Al-Awinani, A.-Z. (1393 SH). *Ibn Maytham al-Bahrani: Hayatuhu wa Atharuhu* (1st ed.). Mu'assasat Turath al-Shi'a.

Al-Mutanabbi, A. T. (1368 SH). *Diwan al-Mutanabbi* (A. R. Barqouqi, Ed.). Urumiyeh Bookstore.
Al-Muhtadi al-Bahrani, A. A. (1414 AH). *Ulama' al-Bahrain: Durus wa 'Ibar* (1st ed.). Mu'assasat al-Balag.
Murad, W. M. (1403 AH). *Nadhariyya al-Nizam wa Qimatuha al-'Ilmiyya fi al-Dirasat al-Lughawiyya 'Inda Abdul-Qahir* (1st ed.). Dar al-Fikr.
Mousavi Bajnourdi, M. K. (1388 SH). *Dairat al-Ma'arif al-Islamiya* (1st ed.). Center for the Great Islamic Encyclopedia.